

великого князя Івана III вислати війська проти ординців, які перешкоджали нормальному сполученню між державами, чинячи грабежі і розбої, кримський хан Менглі-Гірей відреагував позитивно. У розмові з царським послом у Бахчисараї Семеном Борисовичем він, зокрема, відзначив: “Посылаа под Орду уланов и князей и козаков всех, колко их ни есть в моей земле. И они под Ордою были все лето и делали, сколько могли”²¹. З іншого боку у посланні великого московського князя до Менглі-Гірея від 4 березня 1487 р. містилося прохання прислати до Курська своїх людей для зустрічі послів через небезпеку від татарських козаків у степу.

Отже, виникнення українського козацтва стало закономірним результатом споконвічної боротьби осілого землеробського населення зі степовими кочівниками. Його попередниками були представники слов'янської людності, які проживали на теренах степового прикордоння, Північного Причорномор'я і Подунав'я, і протягом століть переймали у тюркомовних народів певні традиції. Розмаїття їх ідентифікації – бровники, берладники, викотці не заперечує висновку про спільність рис громад, основним заняттям яких були мисливство, рибальство та промисли.

Vitaly Scherbak

On the sources of Ukrainian Cossackdom

In the article the problem of origin of Ukrainian Cossackdom has been analysed within the context of lasting struggle of the settled agricultural population with steppe nomads. It has been revealed the influence of Turkish language people on forming of Cossack tradition.

УДК 94 [(477.7)+(470+571)]:284.1:281.93“15/17”

Юрій Котляр, Ганна Котляр

**ПРАВОСЛАВ'Я І ЛЮТЕРАНСТВО В УКРАЇНІ ТА РОСІЇ
(кінець XVI – початок XVII ст.)**

У статті надана характеристика взаємовідносин православ'я і лютеранства в Україні та Росії в XVI – XVII ст., а також висвітлюється питання можливої православно-протестанської унії як гіпотетичної альтернативи Переяславського договору з Росією.

Із визволенням історичної, політичної і філософської думки країн колишнього СРСР від моноідеологічного впливу, все більше населення України та Росії усвідомлюють потужний вплив релігійних ідей на різноманітні галузі життєдіяльності сучасного суспільства, починаючи з економічної і закінчуючи етичною, естетичною та культурною. В

²¹ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымской и Ногайской ордами и с Турцией // Сборник императорского русского исторического общества. – С.Пб., 1884. – Т.41. – С.46.

цьому плані актуальною виглядає проблема дослідження впливу лютеранської (протестантської) ідеології на Україну і Росію, а також еволюція української релігійної думки напередодні національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Цим аспектам і буде присвячена наша стаття. Дана тематика знайшла своє відображення у низці публікацій сучасних авторів: В. Стеценка²², С. Повторєвої, В. Савельєва²³, В. Горпинчука²⁴, О. Курили²⁵ та ін. Проте кожен з них розглядає лише певний аспект запропонованої проблеми, зокрема досліджується православна богословська думка або лютеранство на території України чи Росії. Ми ж спробуємо показати взаємовплив православ'я і лютеранства в історичному контексті з використанням філософських ідей.

Кінець XVI – початок XVII ст. був унікальним періодом в історії українського народу, що характеризувався небаченим досі розвитком культури, освіти, науки, мистецтва, літератури. Недаремно, оцінюючи досягнення культурного прогресу цього часу, М. Грушевський назвав його періодом першого національного відродження України²⁶. Економічне піднесення українських земель в зазначений період, розвиток міст, виникнення середніх і вищих навчальних закладів європейського типу, зростання антифеодального та національно-визвольного руху створили сприятливі умови для розвитку духовного життя, зокрема богословської філософської думки. Визначними її осередками стали Львівська і Київська братські школи, Острозька і Києво-Могилянська академії²⁷.

Економічні, соціальні та політичні умови життя українського народу наприкінці XVI – на початку XVII ст. зумовлювали потребу в розвитку освіти і науки, особливо теології філософії для ідеологічного обґрунтування завдань його опору колонізаційній політиці Речі Посполитої. Тому в цих умовах і антифеодальна, і національно-визвольна боротьба українського народу набули вираженого релігійного характеру, відбуваючись у формі захисту православної віри²⁸.

Природно, що не лише богословська, а й філософська думка України розвивались передусім у формі полемічних літературних творів, спрямованих на захист православ'я, проти експансії Речі Посполитої та католицької церкви. До того ж, суттєвою традиційною особливістю попереднього розвитку української філософської думки

²² Стеценко В. Філософські засади богословської думки в українській полемічній літературі // Історія релігій в Україні. – Кн. II. – Львів, 2003.

²³ Повторєва С., Савельєв В. Специфіка виховання в лютеранській традиції // Історія релігій в Україні. – Кн. 2. – Львів, 1999; Повторєва С., Савельєв В. З історії реформаційних рухів у Західній Україні XVI ст. // Історія релігій в Україні. – Кн. 1. – Львів, 2002.

²⁴ Горпинчук В. Українська реформація в церковному контексті УЄЦАВ першої половини XX століття: передумови та історичні особливості. – К., 2003.

²⁵ Курило О. Лютеране в России XVI-XX вв. – М., 2002.

²⁶ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII ст. – К.; Львів, 1912. – С. 3.

²⁷ Філософія відродження на Україні. – К., 1990. – С. 5-7.

²⁸ Стеценко В. Філософські засади богословської думки в українській полемічній літературі. – С. 422.

було те, що принаймні до XVII ст. вона не відокремилась в особливу форму суспільної свідомості, а існувала в системі духовної культури під егідою релігії²⁹.

Релігійна оболонка тодішньої української філософії виступала виразником прагнень і настроїв найбільш прогресивних і освічених представників певних суспільних верств України (міщан, козаків, селян, дрібної шляхти) в їх боротьбі проти утисків магнатів, політики офіційної церкви, панування старого середньовічно-феодалного світогляду. Ця ідейна полеміка проти віровчення католицької церкви породила плеяду православних письменників-полемістів: Клірика Острозького, Василя Суразького, Герасима та Мелетія Смотрицьких, Стефанія та Лаврентія Зизаніїв, Захарія Копистенського, Кирила Транквіліона-Ставровецького і найвидатнішого серед них – Івана Вишенського, які у свої творах порушували важливі богословські і філософські проблеми³⁰.

Православні полемісти захищали позиції українського православ'я, вдаючись передусім до ірраціоналістично-екзистенціальної аргументації в дусі неоплатонічного ареопагітизму. Тому що, богословські та філософські ідеї розвивались під гаслом боротьби проти католицизму та унії, навряд чи можна говорити про існування в Україні цілісної філософської школи чи напрямку. Але ідеологічна боротьба, яка відбувалась у формі літературної полеміки, об'єктивно сприяла розвиткові філософської думки України, виокремленню філософії в самостійну форму суспільної свідомості, галузь наукового знання. Необхідно було обґрунтувати і викласти вчення православ'я як струнку теологічну систему, що спирається на відповідну теоретико-філософську основу. Це породжувало потребу в освічених філософах і теологах, здатних до цього, а отже, сприяло досягненню світової філософської думки і виникненню шкіл і навчальних закладів європейського типу.

Особливо тісно творчість православних полемістів була пов'язана з православними братствами. Саме при братствах почали відкриватись перші православні освітні заклади – братські школи. Ці школи стали не лише провідними центрами культури й освіти в Україні кінця XVI – початку XVII ст., а й осередками ідеологічної боротьби. Викладачі та вихованці цих навчальних закладів були авторами переважної більшості полемічних творів того часу³¹.

Слід також зауважити, що у зв'язку з церковною Реформацією і початком поширення в Україні конфесій та ідеологій раннього протестантизму в українській богословсько-філософській думці з'являються і окремі протестантські ідеї. Православні полемісти охоче

²⁹ Нічик В.М. Філософські попередники Г.С.Сковороди // Філософська думка. – 1965. – №2. – С. 70.

³⁰ Козачинин Н.М., Матюхіна О.А. Філософська і суспільно-політична думка на Україні у XVII ст. – Львів, 1992. – С. 5-14.

³¹ Стеценко В. Філософські засади богословської думки в українській полемічній літературі. – С. 426.

використовували деякі протестантські твори для полеміки з католиками та унітатами.

Початком Реформації вважається 31 жовтня 1517 р., коли М.Лютер оприлюднив свої 95 тез. Вже в 20-х рр. XVI ст. ідеї Реформації почали поширюватися в Польському королівстві, і зокрема у Малій Польщі, до складу якої входила і Східна Галичина. Про це переконливо свідчать едикти польського короля Сигізмунда I, скеровані проти поширення творів Лютера і його прибічників у Речі Посполитій. Так, 24 травня 1520 р. було видано едикт, згідно з яким заборонялося завозити, продавати і купувати лютеранську літературу. За порушення цього едикту передбачалася конфіскація майна, позбавлення громадянських прав і вигнання з Польщі. Проте цей едикт не зміг зупинити поширення творів Лютера та інших реформаторів у Польщі. Тому було видано ще два, більш суворі едикти. Вони були оприлюднені відповідно 15 лютого 1522 р. і 7 березня 1523 р. Березневий едикт погрожував за ввезення, продаж, купівлю і зберігання лютеранської літератури смертною карою, а саме – спаленням на вогнищі (аутодафе).

З іншого боку, папський престол, який посідав тоді Климент VII, парадоксальним чином сприяв поширенню ідей реформації в середовищі католицького духовництва. В 1530 р. з волі папи імператор Священної Римської імперії Карл V надіслав Сигізмунду I текст Аугсбурзького віросповідання. Копії було надіслано багатьом католицьким священикам з метою ретельного вивчення для наступного спростування. Краківський єпископ П. Томицький дозволив священикам читати твори Лютера з метою їх аргументованого спростування з позицій католицької церкви.

Україна XVI ст. належала до європейського політичного, культурного та релігійного контексту. Незважаючи на відсутність державності і фактичну окупацію Литвою і Польщею, український народ, особливо в складі Великого князівства Литовського, мав змогу вести автономне релігійне життя. Про європейський контекст у релігійному плані свідчать ті факти, що чимало українських священиків крім освіти на заході також підтримували зв'язки з західними християнськими церквами. Дієву роль в цьому плані виконувала Римокатолицька церква, яка намагалася повернути українців до католицизму. Найчастіше римо-католицька експансія мала успіх серед шляхетських родин, які часто переходили до католицизму через те, що до нього належала державна еліта Литви та Польщі³².

Ідеї Реформації поширювалися через навчання українців у протестантських університетах. Так, серед студентів Вітгенберзького університету були видатні діячі реформаційних рухів в українських землях А. Моджевський, С. Лютомський, С. Лотоцький. Польський

³² Горпинчук В. Українська реформація в церковному контексті УЄЦАВ першої половини XX століття: передумови та історичні особливості. – С.3.

історик Реформації М.Любович з цього приводу зазначав: “Лютер та інші реформатори набувають великої популярності і користуються авторитетом у поляків; до них звертаються польські шляхтичі за порадами у справах виховання своїх дітей”³³.

Найбільшого поширення у сорокові роки XVI ст. в українських землях набуло лютеранське віровчення. Несподівано реформаційний рух дістав підтримку при польському королівському дворі. Справа в тому, що духовними наставниками спадкоємця престолу Сигізмунда-Августа були ліберально налаштовані канонік Козминчик і Лаврентій. Деякі погляди Лютера поділяв і духівник королеви Бони – Франциск. Така їхня позиція сприяла тому, що в середині 40-х рр. XVI ст. Краків став центром поширення протестантизму у Речі Посполитій. В 1543 р. розпочалася відкрита проповідь лютеранського віровчення, а у 1545 р. в Кракові було створено протестантський гурток, до складу якого входив Я. Прилуцький – секретар великого коронного маршала П. Калити. Саме Я. Прилуцький, маючи парафію у містечку Мостиська Перемишльської єпархії, розпочав проповідувати реформаційне вчення у Східній Галичині³⁴.

Реформація в Німеччині відчутно вплинула на Польщу, а через польську церкву і на церкву України. Варто зазначити, що відомостей про значну кількість реформованих парафій української церкви немає. Хоча треба зазначити, що було декілька випадків переходу на лютеранство шляхтичів, а вже вони, відповідно, переводили до євангелізму своїх селян. Очевидно, що за таким прикладом діяли лютеранські громади у Венгрові, Мордах, Нурці та Найдорфі (Берестейщина). Чимале поширення, окрім населених пунктів, де мешкали німецькі колоністи, лютеранство мало також на Закарпатті. Особливо цей процес посилювався, коли почало вводилося уніатство. Уніатство підтримали Габсбурги і закарпатський магнат Гомонай. Духовенство в 1614 р. погодилося приєднатися до унії, але селяни підняли повстання, побивши священників, що прийняли унію, і поранивши єпископа А. Крупецького. З того часу на Закарпатті почали діяти дві церкви: уніатську підтримували Габсбурги, а православні спиралися на протестантів³⁵.

Очевидним є факт, що до лютеранства переходили головним чином колишні римо-католицькі священники та парафії, а також і ті шляхтичі українського походження, що перейшли до католицизму. До таких, очевидно, і належали двоє із найцікавіших представників католицизованого українства С. Оріховський та М. Кровицький.

С. Оріховський навчався у Віттенберзі і мешкав безпосередньо в домі М. Лютера, був приятелем Ф. Меланхтона. Після повернення з Німеччини він став Перемишлянським каноніком і проповідував у Журавцях і

³³ Повторєва С., Савельєв В. Специфіка виховання в лютеранській традиції – С.63.

³⁴ Повторєва С., Савельєв В. З історії реформаційних рухів у Західній Україні XVI ст. – С.342-342.

³⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т.1. – К., 1992. – С. 498.

Побідниках. За його свідченням, "... землі воєводства руського були особливо чуйні до різних релігійних суперечок"³⁶. На сеймі у Вишні в 1550 р. Оріховський заявив, що постанова про целібат духівництва є диявольським вченням і що він не бажає підкорюватися йому, хоча б і янгол з неба умовляв його. Згодом він облишив лютеранство і навіть став його противником.

Не так доля склалася в М.Кровицького, щирого учня Меланхтона. Будучи плебаном у Вишні Кровицький на одному із синодів дієцезії виступив проти зловживань у католицькій церкві (можливо припустити, що це був захист статей Аугсбурзького віросповідання). Проте свою діяльність М.Кровицький завершив у антитринітаріанському таборі, що стало логічною еволюцією його пізніших кальвіністських поглядів.

Реформаційні погляди поділяли також П. Борятинський і Л.Слончевський. Перший згодом став особистим секретарем короля Сигізмунда-Августа, а другий з 1546 р. був єпископом у Кам'янець-Подільському. В 1548 р. Перемишлянський шляхтич Х. Білецький відкрито запровадив у м. Ланцеті, яке належало йому, лютеранську літургію. Одночасно він заборонив відправи на честь Діви Марії. Він також відмовився від дотримання постів і переконував своїх підлеглих чинити так само. Його приклад наслідували каштелян З. Ненецький, Мартин з Опочна, Е. Отвиновський, Г. Тоболка, І. Пекарський. Того самого року під впливом протестантського проповідника Хринстовського шляхтич Г.Язловецький запровадив у своїх землях протестантську літургію і вигнав домініканських ченців з Червоногруда³⁷.

Початок проникнення лютеранства в Росії відноситься до XVI ст. Лютеранське вчення поширювалось через Польщу, Литву та Україну, в яких біля середини XVI ст. гусити, лютерани і кальвіністи мали свої молитовні будинки. Однією з першопричин міграції лютеран послужила протидія, яку зустріло нове віросповідання з самого початку свого існування з боку римського папи і католицьких правителів. Вормський едикт 1521 р. забороняв сповідувати лютеранство, приписував спалювати лютеранські книги, примушував громадян виступати проти нового віровчення³⁸.

Притоку й осіданню лютеран в Росії сприяла релігійна віротерпимість до протестантів: їм надавалась свобода у віросповіданні та відправленні культу, дозволялось будувати свої церкви. Влада свідомо віддавали перевагу лютеранам, тому що протестантизм являв собою меншу небезпеку для ортодоксальної церкви і православної віри ніж католицтво³⁹. Де ла Невіль, який мандрував по

³⁶ Лубашенко В.І. Історія протестантизму в Україні. – Львів, 1995. – С.90-91.

³⁷ Повторева С., Савельєв В. З історії реформаційних рухів у Західній Україні XVI ст. – С.343.

³⁸ Курило О. Лютеране в Росии XVI-XX вв. – М., 2002. – С. 35.

³⁹ Чаньшев А.Н. Протестантизм. – М., 1969. – С.191-192.

території Росії відзначав, що “ні одне віросповідання крім католицького не знаходить собі в Москві заборони”⁴⁰.

Розповсюдженню лютеран в Росії сприяли також політичні умови, тому що Росія мала напружені відносини з католицькими Польщею та Литвою і тому орієнтувалась на лютеранські країни. Розширення політичних зв'язків приводило до обміну дипломатичними місіями, з якими поряд з іноземцями-лютеранами приїздили і лютеранські пастори. Дипломатичні союзи закріплювались шлюбамі російських правителів на лютеранках, які зі шлюбом переймали православну віру.

Незважаючи на те, що лютеранська Реформація не мала надто великого поширення в Україні та Росії XVI ст., наслідки її для церковного, суспільного та майбутнього державного життя важко переоцінити. На користь заслуг Реформації перед Україною чітко висловився І. Огієнко: “... найголовніша ідея, яку скріпила й зреалізувала Реформація, була та сама, що ми бачимо в Європі, Чехії та Польщі – це переклади Св. Письма на живу народну мову, а також вживання народної мови в богослужінні”⁴¹. Це дало можливість пропагувати письмову українську мову і розвивати ідею української національної державності, яка була реалізована в добу Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

Таким чином, російському та українському православ'ю імпонувало те, що лютерани (протестанти) боролися з католицизмом, зі зловживаннями у католицькій церкві, а православної церкви не зачіпали. Власне, за безпосередньої участі впливового українського князя К.Острозького жваво обговорювалася ідея православно-протестантської унії. Але ця ідея не знайшла підтримки у найвищих православних церковних колах України. Створення подібної унії могло стати можливою альтернативою пізнішого Переяславського договору з Росією, через те, що Україна на період 1654 р. мала б тісні зв'язки з лютеранською Швецією.

Загалом є всі підстави твердити про безперервність процесу розвитку кращих традицій української релігійної філософії, що підкреслюють творчі здобутки українських письменників-полемістів. Своєрідність висунутих в ході богословської полеміки філософських ідей та їх нерозривний зв'язок з європейськими релігійно-філософськими вченнями, зокрема, лютеранством, дозволяє розглядати період кінця XVI – початку XVII ст. як важливий етап у розвитку не лише богословської, а й філософської думки України.

Yuriy Kotlyar, Ann Kotlyar

Orthodoxy and Lutheran in Ukraine and Russia (the end of XVI – the early XVII c.)

In the article there is the description of mutual relations of Orthodoxy and Lutheran in Ukraine and Russia in the XVIth – XVIIth c. It is also studying the question of possibility of Orthodoxy-Protestant union as a hypothetical alternative to Pereyaslav agreement with Russia.

⁴⁰ Россия XV – XVII вв. глазами иностранцев. – Л., 1986. – С. 523.

⁴¹ Огієнко І. І. Українська Церква. – К., 1993. – С. 101.